

Recensies

Boekgeschiedenis

♥ Berry Dongelmans (red.), *Kopij en druk revisited*. Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis, 17. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt; Leiden: Nederlandse Boekhistorische Vereniging, 2010. 322 blz., ill. – ISBN 978-94-6004-049-8. € 29,50

In 1960 verscheen ter gelegenheid van het '10th International Congress of Master Printers' het tweede deel, de platenatlas, van *Kopij en druk in de Nederlanden. Atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie*, in een tweelingeditie met een Engelse vertaling onder de titel *Copy and Print in The Netherlands*. Het werd aangeboden aan de deelnemers. Twee jaar later werd het tekstdeel gepubliceerd, geredigeerd door Wytze Gs Hellinga (1908–1985) en met inleidende essays door Herman de la Fontaine Verwey (1903–1989) en Gerrit Willem Ovink (1912–1984). Netty Hoeflake (1914–1973) boog zich over de terminologie. De vertaling werd verzorgd door D.A.S. Reid met medewerking van Harry Graham Carter (1901–1982) voor diezelfde terminologie. Met een verschenen beide delen ook in een commerciële oplage in één band. Het boek werd vormgegeven door Alexander Verberne (1924–2009). Het is deze editie die de redactie van het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* aanzette tot een 'visitatie'. Het is meer dan een speciaal nummer geworden, het is een heus boek. Voor een periodiek is dit geen geringe prestatie.

Na een inleiding door de hoofdredacteur volgen er zeven hoofdstukken: 'Het geschreven boek in Nederland tot omstreeks 1400. Continuïteit en emancipatie' door Ed van der Vlist en Kathryn M. Rudy (15–52), 'Nieuwe lezers, nieuwe hardware. Het boek in de vijftiende eeuw' door Marieke van Delft en Jan Willem Klein (53–91), 'De doorbraak van de drukunst in woelige tijden. Het Nederlandse boek in de zestiende eeuw' door Elly Cockx-Indestege en Willem Heijting (93–131), 'Een schitterend moeras. Boek en wereld in de zeventiende eeuw' door Paul Dijstelberge en Piet Verkruijse (141–170), 'Expansie en begrenzing van de interne markt. De achttiende eeuw' door Hannie van Goinga

en Jeroen Salman (171–219), 'Technische vooruitgang zoekt gretig publiek. Het boekbedrijf in de negentiende eeuw' door Berry Dongelmans en José de Kruif (220–252), en ten slotte 'De stormachtige evolutie van de boekcultuur. Het Nederlandse boek in de twintigste en eenentwintigste eeuw' door Laurens van Krevelen en Adriaan van der Weel (253–300). Er is geen gebruik gemaakt van voet- of andere noten, maar na elk hoofdstuk volgt een bibliografie. Het boek eindigt met een Engelse vertaling van de inleiding en een personenregister.

Het lijkt evident dat er in het laatste hoofdstuk naar multimedia wordt verwezen, maar het verbreedt de blik wanneer dit ook met zoveel nadruk gezegd wordt over 'lectuur' tijdens de zestiende eeuw. Onder lectuur, of, beter, de overdracht van teksten, de verbreiding van ideeën, mag inderdaad niet alleen het lezen worden verstaan, maar ook – en wat zeker fundamenteel is voor een ongeletterd publiek – het voorlezen, het toneel, de liederen en de afbeeldingen, waarin een verhaal wordt verteld, en niet te vergeten, de preken. De verspreiding van het geschreven (gedrukte) woord was veel intenser in gebieden die tot de Reformatie waren overgegaan en waar de Bijbel dagelijks in de familiekring werd gelezen. Waar het gezag van Rome bleef wegen, was het ongewenst en zelfs verboden om de Schrift te lezen, en ging men gebukt onder de censuur, met de dreiging van arrestatie, foltering en doodstraf.

Het is goed dat Eisenstein hier 'op haar (juiste) plaats' wordt gezet, zij het heel voorzichtig (99), terwijl ze elders soms nog als een autoriteit wordt opgevoerd. Iets vergelijkbaars geldt voor de verwijzing naar Engelsing bij de achttiende eeuw. Zijn publicaties zijn zeker inspirerend, maar er wordt terecht gesproken van 'de vermeende verschuiving van intensief naar extensief leesgedrag' (209, cursivering cc), hoewel dit voor de 'argeloze' lezer misschien een te groot understatement is.

Het eerste hoofdstuk begint goed met een ruimere kijk, maar mondt al snel uit in een

opsomming van handschriften, hoofdzakelijk verluchte handschriften en teksten in het Middelnederlands, of een combinatie van beide. De Latijnse, die veruit in de meerderheid waren, krijgen nauwelijks iets meer dan een alinea toebedeeld. Bij de illustraties, die uitsluitend met de vermelding van de bibliotheek en het boeknummer worden geïdentificeerd, is het even zoeken waar de bijbehorende tekst staat en omgekeerd.

Het is jammer dat in het hoofdstuk over de vijftiende eeuw het taai misverstand dat er in Europa 'al lang' voor Gutenberg blokboeken werden gemaakt (61) nog maar eens wordt bevestigd. Bij de zestiende eeuw wordt gesproken over een privilege voor muziekdrukken in Antwerpen (115), waarbij een alineaatje over privileges in het algemeen wellicht nuttig was geweest. Dat het succes van almanakken en prognostaties in de zestiende eeuw en later wordt vergeleken met de Snoecks van vandaag, waardoor de lezer 'in slaap [wordt] gewiegd dan wel opgejaagd' (109), zal diezelfde argeloze lezer die de kleine en de Grootte Snoeck's niet kent, even op de stoel doen schuiven.

Het hoofdstuk over de zeventiende eeuw geeft, zoals dat over de zestiende, een uitstekend beeld van de boekhandel in de besproken eeuw. De scheiding tussen noord en zuid is dan voltrokken en het zwaartepunt is van Antwerpen naar Amsterdam verlegd. De titel vat de situatie treffend samen: een moeras, een verwijzing naar het Hollandse landschap voor de inpoldering, maar herschepen in een schitterende infrastructuur, waar ook de boekhandel van profiteerde. Tijdens de achttiende eeuw kende de boekenmarkt een expansie, die gepaard ging met vrijheid én regulering. Het is interessant te lezen dat het Amsterdamse gilde bezwaren maakte tegen de accumulatie van privileges door de Leidse boekverkoper Pieter van der Aa, die zodoende teveel monopoliseerde. In dit verband wordt evenwel beklemtoond dat het nadrukken door boekhandelaars niet alleen als nadelig werd gezien. Boeiend is ook wat er gezegd wordt over het uiteengroeien van de handel in nieuwe en tweedehandsboeken, en over het opkomende antiquariaat met zijn bibliotheek klanten.

Het is interessant te zien dat door het wegvallen van de gilden bij de aanvang van de negentiende eeuw naar nieuwe structuren moest worden gezocht, en dat dit leidde tot de oprichting van de Vereniging met de lange naam. 'Zelfs in de periode van het Verenigd Koninkrijk' kwam de boekhandel tussen noord en zuid niet echt op gang (224); de verwijdering was inderdaad groot. Terzijde, Rinaldo Rinaldini zal zich in

zijn knoken wrijven dat hem de schelmenroman *Glorioso* wordt toegedicht (247).

De twintigste eeuw sluit met de uitbouw van openbare bibliotheken aan bij de ontwikkeling van lees- en andere bibliotheken tijdens de negentiende eeuw. De uitgeverwereld evolueert enerzijds naar specialisatie, anderzijds naar het ontstaan van concerns. De digitale ontwikkelingen dwingen ieder, boekhandel en gebruiker, tot een herziening van de eigen positie. De slotzin luidt dan ook: 'Net zoals het boek zich opnieuw aan het uitvinden is, moet ook de boekhistoricus dat doen.'

Dit boek is een meer dan waardige 'revisitatie' van *Kopij en druk van 1960/62*. Het is een welkom overzicht van het gedrukte boek in Nederland.

CHRIS COPPENS

♥ *Belgicana nostra. Exposition organisée à l'occasion du centenaire de la Société royale des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique 1910–2010*. Brussel, Société royale des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique, 2010. 318 blz., ill. – D 2010 0838 1. € 40,00

In 2010 herdacht de *Société royale des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique* haar honderdjarig bestaan met een tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek en een bij die gelegenheid uitgegeven catalogus. *Belgicana nostra* verzamelt 179 nummers, afkomstig uit de collecties van individuele leden en geaffilieerde instituten. Aan de eigenlijke catalogus gaat een historiek van het genootschap vooraf van de hand van Claude Sorgeloos, een zeer lezenswaardig stuk.

De *Société* werd opgericht door Hector de Backer. Daarbij vallen twee karakteristieken op. In tegenstelling tot de *Société des Bibliophiles de Mons* (1835) en de *Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen* (1839) is de Brusselse vereniging recent: twee soortgelijke initiatieven kenden er in de loop van de 19de eeuw een voortijdig einde. En daarnaast is vast te stellen dat De Backer van opleiding mijnningénieur was en een zeer succesrijk industrieel werd. Tegenover de bibliotheek van Bergen en Gent was de *Société* dan ook niet exclusief op het verleden gericht. De Backer recruteerde de eerste leden onder zijn collega's in de wereld van de grootindustrie en de (geld) adel. Maar een vroeg lid was ook de graecist Alphonse Willems, als collectionneur belangrijk voor zowel de Nederlandse literatuur als het humanisme. Een andere representant van de oudere, in dit geval Franse literatuur was Max

Horn, welbekend in het Plantijnse huis. Uit een Vlaamse context kwamen Victor de la Montagne en Frans Gittens.

Binnen de *Société* kwamen twee secties tot stand, 'Le Livre et l'Estampe modernes' en 'L'Œuvre nationale pour la Reproduction des Manuscrits à Miniatures de Belgique'. Dit laatste geldverslindende project werd na de Tweede Wereldoorlog opgegeven. In de plaats daarvan werd het tijdschrift *Le livre & l'estampe* opgericht en kwam het accent te liggen op tentoonstellingen.

De catalogus zelf is een feest voor elk bibliofiel oog. De stukken zijn chronologisch gerangschikt en men treft er de verwachte belangrijke werken van het nationaal patrimonium in aan: middeleeuwse handschriften (weinig), een schat aan vroege drukken, de bekende representatieve plaatwerken (Guicciardini, Bochi, Gevartius, Sanderus), 19de-eeuwse lithografie, illustraties van Félicien Rops, boeken van Max Elskamp en Henry van de Velde (sterk vertegenwoordigd), de *Beatrijs* van Karel Doudelet en op het einde een keur van banden uit de school van Ter Kameren. Er staan weergalozes boeken in, zoals het statutenboek van het Gulden Vlies uit Spaans koninklijk bezit, een waarlijk vorstelijk geschenk van mevrouw Louis Solvay aan de Koninklijke Bibliotheek, maar eveneens originele stripplaten van Hergé.

In het 'Dankwoord' vooraan in het boek wordt meegedeeld dat de leden niet alleen hun preciosa uitgeleend, maar ook de notities daarbij bezorgd hebben. De werken uit de Koninklijke Bibliotheek zijn dan ook beschreven en commentariseerd door conservator Claude Sorgesloos, die zijn bijdragen ondertekent, maar weinig individuele leden maken zich aldus bekend. Alleen D. Derrey-Capon (p. 276) en Elly Cockx-Indestege (p. 296) signeren hun teksten voluit. Een andere collectionneur gebruikt zijn initialen R.C. (p. 240 e.v.). Uit de opgesomde literatuur komen een paar institutionele leden tevoorschijn: de K.U. Leuven (p. 64), het Fonds Jean van Caloen (p. 62), het Cultura Fonds (p. 91) en het museum van Mariemont (p. 218). De overige leden hullen zich in discretie.

Elke notitie begint met een korte titelbeschrijving (bibliografisch adres, formaat en paginering, geen opbouwformule). Als uitvoerigste onderdeel komt dan een commentaar van het object in beide landstalen, waarna nog gegevens over de provenance en bibliografische literatuur kunnen volgen. De commentaar is doorgaans van kwaliteit. Wel had bij een – overigens schitterend – *Album amicorum* (Leuven: Zangrius, 1605) de aanwezigheid van dit soort

boeken in de *peregrinatio academica* en hun belang voor de literatuur onderstreept mogen worden (p. 137).

Het taalgebruik in de catalogus is even wenen. De taal van de initiële beschrijving hangt af van de taalkeuze van de eigenaar van het werk. Het *Leven ons liefs heeren Jhesu Cristi* (p. 78) en Paul van Ostaijens *Bezette Stad* (p. 264) krijgen daardoor een Franse bibliografische beschrijving, terwijl Antonio de Succa's *Généalogie des souverains* (p. 118) en een handschrift van Maurice Maeterlinck (p. 283) in het Nederlands voorgesteld worden. Als consequentie volgt na een Nederlandstalige titelbeschrijving eerst de Nederlandstalige commentaar en pas daarna de Franse versie. Uit het geheel kan men wel afleiden dat de *Société* zeker geen eentalig Frans genootschap meer is: het aantal originele teksten in het Nederlands is aanzienlijk.

Bij de uitwerking van deze tweetalige notities zijn wel een paar opmerkingen te maken. Meer dan eens is de vertaalde versie korter (p. 95, 122, 130, 167) of worden details overgeslagen: een naamlijst enkel in het Franse origineel (p. 141), de verkeerde inkleuring van een stadswapen enkel in het Nederlands (p. 165) gesignaleerd. Anderzijds zijn er gevallen, waar in de tweede taal nieuwe gegevens aangereikt worden: zo de naam van Hugo Favolius, de Latijnse vertaler van Ortelius' *Epitome* (wel ontleend aan de titelpagina) (p. 124); een band van 'rood marokijn, goud bestempeld' wordt (uit autopsie?) 'maroquin rouge foncé, plats ornés de grands cartouches et d'écoignons dorés' (p. 165). De wetenschappelijk geïnteresseerde lezer doet er dus veiligheidshalve goed aan, beide versies te raadplegen.

Helaas zijn niet alle vertalingen foutloos. De 'Meester van de Beafort-heiligen' wordt 'Maitre de Beaufort-Heiligen' (p. 62): de soortnaam werd in het Frans als eigenaam geïnterpreteerd. Een 'roue ailée' verandert in een 'getand wiel' (p. 108). In de *Descriptio* van aartshertog Ernsts intocht in Antwerpen (1595) lokaliseert de Nederlandse vertaling het gebeuren op de Grote Markt te Brussel (p. 129). Van de *Tafereelen uit het Leven van Jesus* heet het in de titelbeschrijving dat de tien bladen gedrukt zijn 'sur peau de vélin', in vertaling 'op velijnpapier' (p. 215). De eerste versie is de juiste. Tweemaal laat de titelatuur te wensen over: 'grand duc de Toscane' wordt 'grote Toscaanse hertog' (p. 142) i.p.v. 'groothertog'; in 1744 zou Maria Theresia zijn 'ingehuldigd als keizerin van de Nederlanden' en de *Relation* hiervan zou ingebonden zijn met het wapen van 'het hertogdom Vlaanderen' op het achterplaat (p. 176). Dat is toch wat te veel

overdrijving in één nummer! Er vallen ook nog een paar technische termen te verbeteren. In de wapenketting van het Gulden Vlies is een 'briquet' geen 'vuurijzer' (p. 134), maar een 'vuurslag'; 'argent ciselé' is gewoon 'geciseleerd zilver': dat wordt weliswaar bewerkt met een steekbeitel, maar heet daarom nog niet 'gebeiteld zilver' (p. 224). Het zijn alles slechts details, maar ze storen wel in een werk waarin men welbewust aan beide landstalen recht heeft willen laten wedervaren.

De illustraties zijn van hoge kwaliteit en werden royaal aangebracht. De bandillustratie is zeer fraai: tegen een zwarte achtergrond staan een aantal banden opgesteld met hun ruggen naar de toeschouwer. Ze dateren uit verschillende eeuwen, maar hebben één element gemeen: geen enkel boek draagt een titel, de rugschildjes zijn blind. Weerspiegelt zich daarin de naamloosheid, waarachter de meeste verzamelaars bewust schuilgaan?

Een mooi werk, dat beoogt meer dan een kijkboek te zijn en daarin ten volle geslaagd is.

WERNER WATERSCHOOT

♥ Frank Willaert, *De ruimte van het boek. Literaire regio's in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen. Negentiende Bert van Selm-lezing*. Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden, 2010. 36 blz., ill. — ISBN/EAN 978-90-78531-11-1. € 11,50

Frank Willaert verdedigt een opmerkelijke stelling in *De ruimte van het boek*, de fraai verzorgde publicatie van zijn lezing ter nagedachtenis aan de Leidse boekwetenschapper Bert van Selm († 1991). Volgens de Antwerpse literatuurhistoricus vormde de Schelde in de middeleeuwen een grens die het Nederlandse taalgebied vrij radicaal in tweeën splitste. Ten westen van de Schelde, in het graafschap Vlaanderen, zou er een literair systeem hebben bestaan dat wel inspiratie haalde uit de Franse literatuur, maar niet of nauwelijks uit de rest van het Nederlandse taalgebied. Anderzijds was er het deel van de Lage Landen dat tot het Duitse keizerrijk behoorde en dat Willaert aanduidt als 'Lotharingen'. Hier zou met enthousiasme literatuur uit het graafschap Vlaanderen zijn gereciperd, maar omgekeerd zou de 'Lotharingse' literatuur niet of nauwelijks in het graafschap Vlaanderen zijn doorgedrongen.

Om de tweedeling aan te tonen, bespreekt Willaert drie casussen. Ten eerste wijst hij erop dat het oeuvre van de 14de-eeuwse Brusselse mysticus Jan van Ruusbroec slechts in geringe

mate in Vlaanderen doordrong. Elders in het Nederlandse taalgebied, en zelfs in het Duitse, verloopt de receptie van de Brabantse mystiek sneller en massaler. De tweede casus betreft de Middelnederlandse ridderepiek van de 13de en 14de eeuw. Steunend op bestaand dialectgeografisch onderzoek naar het rijm van de ridderromans en de taal van de overgeleverde handschriften, concludeert Willaert dat een groot deel van de ridderepiek in Vlaanderen is ontstaan maar nadien ook elders in het taalgebied is gekopieerd en (voor)gelezen. Omgekeerd zouden ridderromans die buiten Vlaanderen tot stand kwamen, slechts bij uitzondering in het graafschap zijn doorgedrongen. Het literaire verkeer tussen de twee gebieden was derhalve eenrichtingsverkeer. Enkel bij de derde casus die Willaert behandelt, de hoofse minnelyriek, lijkt er in het graafschap Vlaanderen sprake te zijn van beïnvloeding vanuit het oosten. In het bekende Gruuthusehandschrift (Brugge, ca. 1400) wijst het gebruik van woordjes als *ich*, *dich* en *hertze* immers op een grote waardering voor een oostelijk getinte taal. Schoorvoetend laat Willaert daarom de mogelijkheid open dat bij de gezongen lyriek andere processen een rol speelden dan bij de mystiek en de ridderepiek.

De vaststellingen van Willaert zijn verrassend en belangrijk. Dat belang schuilt vooral in de mate waarin deze observaties nieuwe onderzoeksvragen oproepen. Als de Schelde in één richting vrijwel ondoorlaatbaar was, waarom was dat dan zo? Geïnspireerd door sociolinguïstisch onderzoek oppert Willaert dat het verschijnsel kan worden verklaard door een verschil in prestige van de literatuur aan beide zijden van de rivier. In Vlaanderen zou men niet geïnteresseerd zijn geweest in de minder prestigieuze literatuur uit de rest van de Lage Landen. Over de reden van dat hypothetische verschil in prestige is Willaert iets minder duidelijk. Hij zegt wel dat er in Vlaanderen een sterkere hang bestond naar 'retorische hoogstandjes en bloemrijke taal' (p. 34). Maar als zo'n typisch Vlaamse poëtica prestige opleverde, waarom werd die dan niet actief overgenomen in de andere gebieden? Wat maakte dan dat de Vlaamse literatuur *voortdurend* meer prestige had? Willaert lijkt te suggereren dat dit komt doordat de Nederlandse literatuur in Vlaanderen sterker de invloed van de nabije Franse literatuur onderging dan elders in de Lage Landen. De Nederlandse literatuur uit Vlaanderen zou in wezen een Franse literatuur zijn geweest.

Willaerts inspirerende betoog vraagt om verbreding en verdieping van het onderzoek. Zoals hij zelf aangeeft, moet worden nagegaan of het

model van de ‘onevenwichtige tweeledigheid’ (32) zich ook voordoet bij andere genres zoals de didactiek en de artesliteratuur. Voorts kan worden onderzocht of de literaire tweedeling ook merkbaar is bij de Latijnse en Franse literatuur uit de Lage Landen. Willaert geeft alvast enkele aanwijzingen in die richting. Daarnaast lijkt het belangrijk dat het theoretische model verder wordt getoetst. Zo vraag ik me af of hier niet te snel wordt uitgegaan van literaire regio’s met een eigen profiel en een eigen literair systeem. Is het niet mogelijk, bijvoorbeeld, dat er ook *binnen* het graafschap Vlaanderen een literaire periferie bestond die niet of nauwelijks deelde in het prestige van de ‘Vlaamse’ literatuur? De gegevens over de verspreiding van literatuur zijn ongetwijfeld indicatief voor bepaalde machtsverhoudingen binnen het literaire veld. De meeste gegevens komen echter voort uit dialectgeografisch onderzoek. Wellicht verklaart dat ook waarom het literaire landschap de trekken heeft gekregen van een ingekleurde dialectkaart.

REMCO SLEIDERINK

♥ *La France des humanistes. Robert et Charles Estienne. Des imprimeurs pédagogues*, eds. Bénédicte Boudou, Judit Kecskeméti en Martine Furno. Turnhout: Brepols, 2009. 608 blz., 71 ill. – ISBN 978-2-503-52601-0. € 90,00

‘O, beaux théologiens, ou plustost lous destruisans le troupeau du Seigneur.’ Deze hartekreet stamt uit een voorwoord bij *Les censures des*

théologiens de Paris (Genève 1552), een berucht pamflet, dat de Parijse hofdrukker Robert I Estienne publiceerde nadat hij in 1551 naar het calvinistische bolwerk Genève was uitgeweken.¹ In Frankrijk zag hij voor zijn drukkerij geen toekomst meer. Net als Johannes Reuchlin en Erasmus had hij zich toegelegd op uitgaven van de Bijbel, waarin hij, eigenzinnig als hij was, de resultaten van zijn tekstkritisch onderzoek naar de oorspronkelijke Hebreeuwse en Griekse versies verwerkte.² Maar volgens de strijdbare theologen van de Sorbonne getuigden tekstconstituties, samenvattingen, commentaar en indices van een vrijzinnigheid die alleen maar kon worden uitgelegd als een blijk van sympathie voor de zich snel verbredende calvinistische ketterij.³ Daarbij was het verwijderen en (in een nieuwe editie) toch weer vermomd invoeren van zijn tekstkritisch commentaar voor Robert een langlopend kat-en-muisspel, dat overzichtelijk is beschreven door Elizabeth Armstrong.⁴ De druppel die het vat deed overlopen was de uitgave uit 1545 van de Latijnse Vulgaattekst in combinatie met de Zürichse versie, die bestond uit eveneens Latijnse vertalingen door Leo Juda, Theodorus Bibliander, Petrus Cholinus en Erasmus.⁵ De publicatie, vanwege haar typografische perfectie naderhand aangeduid als ‘la nompaille’, viel allesbehalve in goede aarde bij de theologen, die de meer dan duizend jaar oude Latijnse *Vulgata* (ca. 400 n.Chr.) beschouwden als ‘letterlijk door God ingefluisterd’. Zij herinnerden hierbij aan het *Decretum de editione et usu sacrarum librorum*, uitgevaardigd op 8 april 1546 tijdens de vierde zitting van het Concilie van Trente, waarin de vrije publicatie van niet-

1 Het voorwoord is opgenomen in het hier gerecenseerde deel uit de reeks *Europa humanistica* (245–265). Het citaat, ‘O, fraaie theologen, of eerder wolven die de kudde van de Heer verscheuren’, staat op p. 255.

2 Naast uitgaven van de Bijbel in de oorspronkelijke Hebreeuwse en Griekse taal verzorgde Estienne uitgaven van de Vulgaat, de door Hieronymus gemaakte Latijnse vertaling, in de jaren 1528, 1532, 1534, 1538–40, 1545 en 1546. Zie pp. 36, 74, 93, 138, 190 en 199 van het boek dat wij hier recenseren.

3 In een brief uit 1546 aan Pierre du Chastel, ‘lecteur ordinaire du Roi’ en opvolger van Guillaume Budé als hoofd van de Koninklijke Bibliotheek van Frans I van Frankrijk (1494–1547), betreurden de universiteits-theologen dat zij zich niet duidelijker hadden uitgesproken: ‘Il nous desplaist que nous n’avons mieulx ordonné.’

4 Elizabeth Armstrong, *Robert Estienne Royal Printer. A Historical Study of the Elder Stephanus*, 2de herz. dr., [Appleford], 1986, vooral p. 170–178 en 294–302. Hetzelfde vermoeden vindt men bij T.H. Darlow en H.F. Moule, in hun commentaar bij Estienne’s volledige Bijbeluitgave van 1545: ‘The margins contain notes which profess to be drawn from *memoranda* made by friends of the editor during the lectures of F. Vatablus (...), but they appear to be coloured – to some extent, at least – by the religious opinions of R. Stephanus himself.’ Zie: *Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture II* (Londen 1911), p. 925–941, vooral 935.

5 *Biblia sacra Latina. Iuxta veterem et vulgatam editionem, cui nova ex Hebraeo columnatim respondet, ad cuius margines annotantur variae lectiones et expositiones ex doctissimis Hebraeorum commentariis, quibus explicantur obscura loci* (p. 190–192 van het hier gerecenseerde boek). Zie ook Armstrong 1986, 205.

geautoriseerde vertalingen en tekstvarianten aan banden werd gelegd.⁶

In het voorwoord van zijn pamflet liet Robert Estienne zijn pen de vrije loop. Hij deed zich voor als een onschuldig schaapje dat belaagd werd door een roedel wolven. Met ongepaste, slinkse middelen hadden de godgeleerden aan de Sorbonne de kernactiviteit van zijn onderneming, de verspreiding van een betrouwbare Bijbeltekst, tegengewerkt. Het is een prachtige tirade waarin Robert Estienne zich ferm verdedigde, geëmotioneerd, met gevoel voor drama en alsof hij zelf in deze controverse steeds zuiver op de graad was geweest, zoals verwacht mocht worden van een ijverig, maar eerlijk drukker, die zoveel mogelijk Bijbels wilde verkopen. Natuurlijk, zijn bedrijf moest renderen, maar op een koninklijke toelage was hij niet uit, want God had bewerkstelligd dat hij aan zijn beproevingen gewend was geraakt, zoals een vogel aan de vlucht (260).

Maar Robert had niet alleen vijanden in zijn eigen Parijs. Ook vanuit de gezaghebbende Leuvense universiteit werd er druk op de Sorbonne uitgeoefend om hem monddood te maken. De drukker, naar eigen zeggen een eenvoudig handwerksman ('homme mécanique', 258), had nog tot 1547 steun genoten van de bibliothele koning Frans I, maar de strijd tegen het machtigste godgeleerde bolwerk van Frankrijk moest hij op den duur wel verliezen. In november 1548 bekrachtigde de nieuwe koning Hendrik II officieel een veroordeling door de Sorbonne van Estienne's Bijbeluitgaven. Het besluit is tekenend voor de smalle speelruimte voor de toenmalige uitgeverijen.

Over de uitgaven van deze Robert (1503–1559) en zijn broer Charles (1504–1564) handelt het jongste deel in de reeks *Europa humanistica*, het achtste om precies te zijn – ofwel het zevende,

als men het in Heidelberg verzorgde dubbeldeel over Marquard Freher en Janus Gruter als één wil rekenen.⁷ Dat Robert verreweg de belangrijkste van de twee broers was, blijkt alleen al uit de secundaire literatuur, zoals de fraai uitgegeven en becommentarieerde keuze uit het werk van de familie Estienne van de hand van Fred Schreiber, waarin Robert met 82 edities is vertegenwoordigd, tegenover 14 uit het werk van Charles.⁸ En in dit nieuwe deel van *Europa humanistica* beslaan de uitgaven van Robert 284 pagina's, tegenover 152 voor die van Charles. Daarbij moet worden aangetekend dat Charles het familiebedrijf in Parijs pas overnam in 1551, het jaar waarin Robert zijn heil zocht in Genève. Vóór die tijd gold zijn belangstelling vooral de anatomie en de botanie, getuige zijn meesterwerk in-folio dat in 1545 door zijn stiefvader Simon de Colines werd uitgegeven: *De dissectione partium corporis humani libri tres*.⁹

Als geheel getuigt het werk van de opeenvolgende generaties Estienne van een bijzondere eruditie en veelzijdigheid; Robert en Charles vormen daarop geen uitzondering. Maar de tegenstelling tussen de levens van beide broers is opmerkelijk. Ofschoon Robert een autodidact was, beantwoordde hij wel aan het ideaalbeeld van een universele geleerde uit de tijd van de Renaissance. Met zijn uitgaven bestreek hij drie terreinen: politiek-apologetische werken, geschreven in opdracht van koning Frans I; auteurs uit de Klassieke Oudheid (met vanaf 1544 ook veel Griekse teksten) en de daarbij horende vakliteratuur in de vorm van grammatica's en woordenboeken zoals het *Dictionarium seu Latinae linguae Thesaurus* uit 1543 (3de druk), en ten slotte sacrale werken, waaronder allereerst de talrijke uitgaven van de Bijbel in zijn grondtalen en vertalingen. Daartegenover staat de raadselachtige Charles, die een univer-

- 6 'Sed et impressoribus modum in hac parte, ut par est, imponere volens, qui iam sine modo, hoc est, putantes sibi licere quidquid libet, sine licentia superiorum ecclesiasticorum, ipsos sacrae scripturae libros, et super illis annotationes et expositiones quorumlibet indifferenter, saepe tacito, saepe etiam ementito praelo, et, quod gravius est, sine nomine auctoris imprimunt, alibi etiam impressos libros huiusmodi temere venales habent, decernit et statuit ut posthac sacra scriptura, potissimum vero haec ipsa vetus et vulgata editio quam emendatissime imprimatur ...'
Zie: Giandomenico Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tomus 33 (Parijs 1902), kol. 22-23.
- 7 Wilhelm Kühlmann, Volker Hartmann en Susann El Kholi (Hrsg.), *Die deutschen Humanisten. Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen*

Literatur in der Frühen Neuzeit. Abteilung 1: Die Kurpfalz. Band 1/1: Marquard Freher. Band 1/2: Janus Gruter; beide delen Turnhout 2005.

- 8 Fred Schreiber, *The Estiennes. An Annotated Catalogue of 300 Highlights of their Various Presses*, New York 1982. Een oud, maar nog altijd belangrijk naslagwerk is: Antoine Auguste Renouard, *Annales de l'imprimerie des Estienne, ou histoire de la famille des Estienne et de ses éditions*, Parijs 1843. Onder de literatuur over Charles moet vooral de oude dissertatie van Erich Lau vermeld worden: *Charles Estienne. Biographie und Bibliographie*, Wertheim a/M. 1930. Bijdragen van jongere datum zijn eerder gericht op een specifiek aspect van zijn werk en zijn persoon.
- 9 Zie p. 387-391. De Franse vertaling, *La dissection des parties du corps humain*, dateert van 1546.

sitaire opleiding tot arts volgde en in de geneeskunde en botanie belangrijke werken publiceerde, naast wat voor de Renaissance een regulier fonds mag heten. Charles' voorkeur was minder homogeen, want hij nam in zijn fonds ook reisbeschrijvingen en een catalogo van vissen (door Pierre Belon) op. Als drukker, vertaler, empiricus, pedagoog, compiler en systeembouwer richtte hij zich meer op de culturele behoeften van het geleterd publiek dan van de humanistische elite (315). Hij bewonderde het leven op het platteland en zag de natuur als een manifest van de verbluffende genialiteit van de Schepper (317). Maar uiteindelijk bleek hij niet voldoende bedacht op de valkuilen en bedrijfsrisico's die ook in die tijd het bestaan van een zelfstandig ondernemer bemoeilijkten. Met de meesterbarbier Etienne de la Rivière vocht hij via de rechter een ruzie uit over het auteurschap van *De dissectione* (388). Achtervolgd door schuldeisers en boze neven die vonden dat hij het familiebezit had verspild, eindigde hij zijn leven in de gevangenis.

De opdrachtbrieven en brieven aan de lezer van Robert en Charles vertellen ons veel over hun tijd. Typerend is, dat zij zich op allerlei manieren indekten tegen eventuele kritiek van de lezer. Om hun boeken aan de man te brengen, beklemtuonden zij herhaaldelijk dat er een dringende behoefte aan hun uitgaven bestond, bijvoorbeeld omdat deze de beste tekst boden, afwijkende lezingen vermeldden, dankzij de indices toegankelijker waren – en dus de voorkeur verdienden boven die van de concurrent, of ook boven voorgaande uitgaven uit het eigen fonds. De uitgave van Terentius en diens laat-Romeinse annotator Donatus (1529, nr. 26/A) zou op meer dan zesduizend plaatsen verbeterd zijn (56). Soms was de drukker naar eigen zegen in eerste instantie door zijn vrienden aangezet tot een nieuwe publicatie, of beriep hij zich op de broosheid van de menselijke conditie ('humanae conditionis imbecillitas', 72), die maakte dat geen enkele editie helemaal foutloos kon zijn. En dan is er het voorwoord waarin de *captatio benevolentiae* een wel heel persoonlijke vorm had aangenomen. In zijn beroemde *Thesaurus* herinnert Robert aan de moeiten die hij zich, ten koste van zijn gezondheid en familielevens, had getroost om het boek uitgegeven te krijgen. Door heel Parijs was hij alle deskundigen afgelopen om advies bij de oplossing van allerlei lexicografische crues. Ondertussen had hij driftig doorgeschreven, in het enerverende besef dat hij met zijn intellectuele arbeid twee personen voortdurend van materiaal moest voorzien (68).

Twee van de drie samenstellers van het boek, Bénédicte Boudou en Judit Kecskeméti, werkten in 2003 al mee aan het deel over Henri II Estienne, de zoon van Robert I.¹⁰ Eerstgenoemde is verantwoordelijk voor het werk van Charles, terwijl Martine Furno het deel over Robert voor haar rekening heeft genomen. (Haar naam staat weliswaar op de titelpagina, maar ontbreekt vreemd genoeg op de kaft.) Mogelijk is de eindredactie vooral het werk van Judit Kecskeméti geweest. De opzet van het boek is dan ook niet nieuw: verdeeld over de fondsen van Robert en Charles is er een strikt chronologisch, dus niet op auteursnaam gerangschikt overzicht van uitgaven, met telkens beschrijvingen van de titelpagina, de naam van de drukker met de plaats en het jaar van uitgave, gevolgd door de signatuur van het geraadpleegde exemplaar. Deze aanpak maakt het mogelijk om de ontwikkeling van de productie door de jaren heen op de voet te volgen.

Deze op zichzelf traditionele opzet wordt echter ingevuld met tekstmateriaal dat de reeks *Europa humanistica* onderscheidt van een gewone bibliografie: een integrale weergave van het voorwerk, bestaande uit berichten aan de lezer of, meer algemeen, opdrachtbrieven (en soms ook lofdichten) voor een mecenas of een vakgenoot. Voor het gemak gaan de Latijnse teksten vergezeld van beknopte tussenteksten in het Frans die de strekking van het betoog weergeven. De annotatie is bescheiden gehouden. Daarin onderscheidt de Franse aanpak in Parijs zich duidelijk van de Duitse in Heidelberg: het op auteursnaam gerangschikte overzicht van het werk van Freher en Gruter bevat in de lopende tekst veel 'Textkritische Bemerkungen', 'Komentierende Erläuterungen' en historische toelichtingen, bedoeld om alvast een handreiking te bieden voor nader (bibliografisch) onderzoek. Voor dit laatste kan men in dit Franse deel aan het slot terecht, bij een gedetailleerde 'table des auteurs transmis', een alfabetisch overzicht van de onderzochte uitgaven en natuurlijk de index van personen, met als afsluiting een keuze van maar liefst 71 afbeeldingen van titelpagina's, voorwoorden en colofons. Voor verdere studie of voor een verantwoording is er een lijst met sigla en een overzicht van de gebruikte literatuur.

Voor wat de Lage Landen betreft bevat de 'table des auteurs transmis' een aantal onnauw-

10 *La France des humanistes. Henri II Estienne. Éditeur et écrivain*, eds. Judit Kecskeméti, Bénédicte Boudou en Hélène Cazes, Turnhout 2003, waarvan een signalement in *De Gulden Passer*, 82 (2004), 202–204.

keurigheden die misschien vermeden hadden kunnen worden. Dat de Groningse humanist Rodolphus Agricola (1444–1485) als ‘humaniste allemand’ in Heidelberg en Worms te boek staat, lijkt vooral een snelle overname van identieke gegevens uit het overzicht dat Judit Kecskeméti samen met Jean-François Maillard en Monique Portalier in 1995 publiceerde: *L’Europe des humanistes (XIVe–XVIe siècles)*¹¹ – terwijl er in het recente verleden toch veel onderzoek over deze Noord-Nederlandse humanist is gepubliceerd.¹² Een Brabander als Nicolaus Cleynaerts (1495–1542) heet dan weer een ‘humaniste hollandais’, ofschoon hij na zijn Leuvense professoraat vooral in het Spaanse Salamanca actief was. De niet-Latijnse achternaam van Johannes Despauterius (1460–1520) is tegenwoordig eerder terug te vinden als ‘De Spauter’ dan als het oude ‘van Pauteren’ bij Van der Aa. Dat de in Deventer, Alkmaar en Munster werkzame Limburger Johannes Murmellius (1480–1517) een ‘humaniste hollandais’ zou zijn is een kwalificatie die een Fransman wel vergeven kan worden, al zou ‘néerlandais’ onderhand meer ingeburgerd mogen zijn omdat het meer recht doet aan de nog ongedeelde Nederlanden van vóór de val van Antwerpen (1585). En bij Erasmus (1466 of 1467–1536) staat nog altijd het achterhaalde geboortjaar 1469. Ook zijn er – soms zinstorende – typefouten, zoals in de tekst van het voorwerk bij het eerder al vermelde *Dictionary seu Latinae linguae Thesaurus* (1ste druk): Cae terum (= Caeterum), iisque (iique), nominatium (nominativum), versiculoum (versiculatorum), distiunculis (dictiunculis), partime (partim), quaeres (quae res) (67–71). Zie verder ook p. 324: potuisset (= potuissent), p. 326: ab oculos (ob oculos) en p. 388: in sculptorum (in-sculptorum). Dergelijke slordigheden doen echter niets af aan de conclusie dat er weer een informatief bronnenboek uit de reeks *Europa humanistica* voor ons ligt, met onverwachte inzichten in de veelbewogen carrières van Robert en Charles. De uitgave van hun parateksten zal zeker fungeren als een belangrijke stimulans voor het lopende onderzoek naar het bedrijf van de drukkersdynastie Estienne.

HENK NELLEN EN STEVEN SURDËL

11 Zie p. 24 aldaar. Het boek was bedoeld als aanzet voor de reeks *Europa humanistica*.

12 Een selectie van de literatuur is te vinden in de ‘vitrine’ van het project op internet: www.europahumanistica.org, onder ‘vies d’humanistes’ bij ‘Agricola, Rodolphus’.

♥ Goran Proot [et al.], *Gedrukte stad. Drukken in en voor Mechelen 1581–1800*. Mechelen: Stedelijke musea, 2010. 129 blz., ill. – ISBN 9789076297460. € 20,00

Van september 2007 tot augustus 2008 verwerkte de Short Title Catalogus Vlaanderen (STCV) de boekencollectie van het Stadsarchief Mechelen. Ter gelegenheid van de afronding van de werkzaamheden in Mechelen en in verband met de 250ste verjaring van de stichting van de eerste Mechelse stadsbibliotheek werd een tentoonstelling ingericht in Museum Schepenhuis en verscheen *Gedrukte stad. Drukken in en voor Mechelen 1581–1800*, met bijdragen van Diederik Lanoye, Goran Proot en Willy Van de Vijver.

Lanoye schreef eerder een artikel over de drukpers in Mechelen in het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, en zijn bijdrage in *Gedrukte stad* is, net als dat artikel, gewijd aan de *productie* van boeken in Mechelen. De stad kreeg pas in 1581 zijn eerste drukker in de persoon van Jacob Hendrickx, maar ook voordien was er een levendige handel in boeken, want Mechelse boekverkopers betrokken hun waren in Antwerpen en Leuven, en traden op als uitgever van werken die in die plaatsen gedrukt werden. Hendrickx’ loopbaan was van korte duur: al in 1582 overleed hij, en zijn opvolger, Gielis van Cranenbroeck, vluchtte of stierf tijdens de herovering van Mechelen door Spaanse troepen in 1585. In de jaren daarna zat Mechelen weer zonder eigen drukker.

De verandering kwam in 1610, toen de gevluchte Engelse Henry Jaye zich met de nodige hulp van het stadsbestuur vestigde als drukker. Hij slaagde erin de positie van stadsdrukker te verwerven. Na zijn dood werd het bedrijf overgenomen door zijn zoons Robert, Peter en Jan, die een tweede drukkerij in de stad vestigden. In 1665 volgde er een derde, toen de knecht van de Jayses, Gijsbrecht Lints, octrooi vroeg en kreeg om voor zichzelf te beginnen. Het familiebedrijf werd na de dood van de zonen van Henry Jaye voortgezet door Andreas en Jan Frans Jaye, maar vroeg in de achttiende eeuw viel het doek voor deze eerste Mechelse drukkersdynastie. Het stadsbestuur wenste een concurrerende drukker aan te stellen, niet in de laatste plaats omdat de drukkerij van de Jayses door een gebrek aan investeringen ernstig verouderd was geraakt. Die nieuwe drukker was Laurentius Vander Elst, en zijn familienaam zou de Mechelse boekproductie lange tijd domineren, ook al omdat pogingen om een tweede drukkerij te stichten tot het eind van de achttiende eeuw geen succes hadden. Vander Elst

werd opgevolgd door zijn zoon en kleinzoon, maar moest uiteindelijk dulden dat in 1778 Joseph Hanicq een drukkerij en boekhandel in Mechelen vestigde.

Het vervolg van Lanoye's bijdrage is een analyse van het corpus van 815 Mechelse drukken in de stcvc. Daarbij geeft hij zich rekenschap van de lacunes in het bestand: de vroegste, Engeltalige, drukken van Henry Jaye bevinden zich uitsluitend in Engelse en Amerikaanse bibliotheken, recente aanwinsten van het Stadsarchief konden nog niet opgenomen worden, en de collectie van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel is ook nog niet bewerkt. Hoewel het, zeker met het oog op de minimale bemensing van het stcvc-project, alleszins te begrijpen is dat niet al deze lacunes gevuld konden worden, is het tegelijkertijd ook jammer dat voor dit boek (en de tentoonstelling) niet een poging is gedaan om althans de collecties in andere Vlaamse bibliotheken te bewerken. Overigens toont Lanoye overtuigend aan dat de Mechelse boekproductie in de loop van haar ontwikkeling steeds meer op de lokale markt gericht raakte (van ca. zes procent tijd- en plaatsgebonden uitgaven ten tijde van H. Jaye naar ca. zestig procent in de jaren van F.J. van der Elst), een ontwikkeling die samengaat met een steeds kleinere omvang (in drukvellen) van de gedrukte werken.

Goran Proot neemt de *distributie en consumptie* van boeken in Mechelen voor zijn rekening. Daarbij komen dezelfde drukkers weer voor het voetlicht, want die waren doorgaans ook uitgever en boekverkoper; hier en daar leidt het tot overlap met de bijdrage van Lanoye. Zoals zo vaak moet ook de vroegste geschiedenis van boekverkopers en boekenlezers in Mechelen geschreven worden aan de hand van weinig en fragmentarisch overgeleverde bronnen. Pas als (veiling)catalogi gemeengoed worden, kan men, met de nodige slagen om de arm, meer te weten komen. Dat verklaart de wat schetsmatige uiteenzetting van Proot over de zestiende en zeventiende eeuw en zijn veel uitgebreidere bespreking van de activiteiten van met name de achttiende-eeuwse boekverkoper Hanicq. Die laatste deed op alle terreinen van het boekenvak in Mechelen stof opwaaien: afgezien van de door Lanoye al terloops genoemde technische vernieuwingen (welke?) was hij de eerste die zich bediende van marketingstrategieën zoals advertenties, boekenlijsten als bladvulling aan het eind van zijn uitgaven en de publicatie van zijn eigen krant.

De geschiedenis van de stedelijke erfgoedbibliotheek is het onderwerp van het laatste artikel in het boek. De aanleiding mag dan het 250-jarig bestaan van die bibliotheek zijn, Willy Van de

Vijver maakt duidelijk dat de geschiedenis van min of meer publiek toegankelijke bibliotheken in Mechelen al begint met de zestiende-eeuwse boekerij van de Grote Raad en werd voortgezet in die van kardinaal d'Alsace (1679–1759), die in 1738 werd opengesteld voor geestelijken van het aartsbisdom en het Groot Seminarie. De oprichting van een echte stadsbibliotheek in 1760 werd gekatalyseerd door een aantal vooraanstaande Mechelaren en de aanwezigheid van een divers publiek van onder andere juristen, geestelijken en militairen. Over de eerste veertig jaar van haar geschiedenis is niet veel bekend, maar de 'georganiseerde boekenroof' tijdens de Franse bezetting is goed gedocumenteerd: vele werken werden afgevoerd naar Parijs of Brussel, en ook de bibliotheek van d'Alsace in het bisschoppelijk paleis moest het ontgelden. Bij een reeks van openbare verkopen (onder andere van het Groot Seminarie) in 1798 belandden de belangrijkste Mechelse boekencollecties op de zolders van het stadhuis.

Aan het begin van de negentiende eeuw was het met name de boekhandelaar en bibliofiel Bernard de Bruyne (1773–1839) die pleitte voor de heroprichting van de stadsbibliotheek, maar pas in 1844 nam het stadsbestuur het besluit hiertoe. De boeken op de zolders van het stadhuis vormden de begincollectie, die al spoedig werd aangevuld door schenkingen van Mechelaren. In 1865 volgde een tweede openbare boekerij met de oprichting van de volksbibliotheek. Waar de stadsbibliotheek beoogde een wetenschappelijke collectie aan te leggen, lag de nadruk in de volksbibliotheek op meer populaire en 'opvoedkundige' werken. In de twintigste eeuw verschoof het accent naar deze bibliotheek, die tot Stedelijke Openbare Bibliotheek omgevormd werd, terwijl de stadsbibliotheek meer en meer de functie van referentiebibliotheek bij het archief kreeg. Pas met de hernieuwde belangstelling voor het behoud van het gedrukte erfgoed keerde het tij, met de deelname aan het stcvc-project als één van de recente mijlpalen.

Omwille van de leesbaarheid is in *Gedrukte stad* afgezien van voetnoten. Dat is begrijpelijk in een publicatie voor een breed publiek, maar wie bijvoorbeeld op bladzijde 74 stuit op de opmerking over de in Noord-Nederland opkomende commissiehandel, had zijn voordeel kunnen doen met een verwijzing naar Van Goinga's *Alom te bekomen* – dat inderdaad keurig, zij het enigszins verloren, in de bibliografie staat. Alles bijeen genomen is het boek echter een gedegen overzicht van de staat van het onderzoek naar het oude boek in Mechelen. Men zou willen dat iedere door de stcvc bezochte

bibliotheek een boek als *Gedrukte stad* uitgif – en dat dat project meer menskracht kreeg voor zijn zegenrijke arbeid, natuurlijk.

ERIK GELEIJNS

♥ *Henry Van de Velde Art Nouveau Bookbinding in Belgium (1893–1900)*. Corpus by Pascal de Sadeleer. [Brussels]: Bibliotheca Wittockiana, 2010. 267 blz., ill. – Geen ISBN. € 120,00

Henry Van de Velde (1863–1957) is, wat oneerbiedig uitgedrukt maar niet onjuist, een duizendpoot. Aanvankelijk schilder, heeft hij daarna voornamelijk als architect bekendheid verworven. Daarnaast heeft hij van in de jaren '80 van de negentiende eeuw (*Les XX*, *La Libre Esthétique*) een onvoorstelbare ijver aan de dag gelegd op het gebied van de toegepaste kunsten. In vrijwel alle takken daarvan is hij de vertegenwoordiger bij uitstek geworden van de art nouveau in België. Minder bekend allicht is Van de Veldes bijdrage tot één van die takken, de boekband. In deze lacune voorziet dit opus. Het belang van dit onderzoek werd onderstreept door een groots opgezette (en schitterend gepresenteerde) tentoonstelling in de Bibliotheca Wittockiana in Brussel, de behoedster van banden en vooral van tekeningen, ontwerpen én verguldstempels, archief dat afkomstig is van de Brusselse boekbinder Paul Claessens in wiens atelier Van de Veldes banden tot stand zijn gekomen en die zelf enkele daarvan ook bezat. Van de Velde tekende zelf de stempels voor banden die hij ontwierp maar door Claessens liet binden. Het lag dus wel voor de hand dat deze onderneming in het kader van de Bibliotheca Wittockiana vorm moest krijgen.

In 1983 heeft Paul Culot een eerste inventaris opgesteld van de toen bekende banden: het waren er tien. Dat Pascal de Sadeleer in dit boek meer heeft kunnen samenbrengen is te danken aan zijn onvermoeibare speurtochten in binnen- en buitenland en maar ook en vooral aan de opzet van dit werk: behalve de bekende banden in marokijn en perkament, met de betreffende tekeningen en ontwerpen exclusief voor deze banden gebruikt (nrs. 1–11), zijn ook tekeningen en ontwerpen van overigens onbekende banden er bij betrokken (nrs. 12–18). De Sadeleer gaat nog verder: de 'afgeleiden' en de vervalste Van de Velde-banden door Paul Claessens (nrs. 19–32) zijn opgespoord, waaronder verstaan wordt banden van Claessens versierd met een stempel van Van de Velde en banden die een imitatie van Van de Veldes bandversiering zijn. Verder komen de omslagen en het smoutwerk (nrs. 33–41) aan de orde en het sierpapier dat voor vele doeleinden

is gebruikt: bandbekleding, schutbladen, telkens in verschillende uitvoering en met identificatie van verschillende exemplaren (nrs. 42–44), maar ook buiten het boek om zoals wandbekleding (nrs. 45–50), papieren die Van de Velde zelf een naam heeft gegeven, op grond van het motief, meestal de naam van een bloem. Vervolgens zijn er de heel textiele banden van Claessens maar waarvan het textiel door Van de Velde is ontworpen (nrs. 51–52). Opmerkelijk ten slotte is de reconstructie van vier bladen met schetsen en tekeningen van ornamenten (nrs. 53–56) die verspreid zaten in het archief Van de Velde in de school van Ter Kameren. Wat daarna volgt is in wezen als bijlage of bronopgave bedoeld: banden van Claessens die samen met werk van Van de Velde in *La Libre Esthétique* tentoongesteld waren (nrs. 57–58) en enkele exemplaren die ten onrechte als van Van de Velde geboekstaafd staan (nrs. 59–60), fotoalbums van Claessens (nrs. 61–62). Tot slot een analyse van de tentoonstellingscatalogi van hierboven genoemd genootschap en van de grote art nouveautentoonstelling bij Siegfried Bing in Parijs, gevolgd, in een rubriek 'Critique', door de echo van al dit artistieke gebeuren in de gespecialiseerde pers.

Dit somptueuze boek, overvloedig geïllustreerd is gevat in een imitatie-perkamenten band met een van de ontwerpen van Van de Velde in 'gouddruk' op de platten. De typografische vormgeving bevordert geenszins de sterk gelede structuur die niet uitmunt in overzichtelijkheid (een schrale schreefloze voor de lopende tekst en kolossale schreeflozen en vetten voor titels en ondertitels). De vele onderafdelingen bij elk nummer en de afwezigheid van kop- of voetregels bemoeilijken elke zoekactie. Wat vooral ontbreekt is een korte inleiding bij de onderscheiden kapitels om de keuze van titel en beschreven stukken te verantwoorden, en een register. Het geheel is gestoeld op bronnenonderzoek wat alleen maar lof verdient. Maar het uiteindelijk resultaat zou ongetwijfeld veel gewonnen hebben als het hier bijeengebrachte overvloedige materiaal wat langer had kunnen bezinken en beter overleg gepleegd was met een goede typograaf. De afwezigheid van een literatuurlijst achterin wordt door de auteur verantwoord: de bibliografie over Van de Velde bestrijkt vele domeinen, is erg omvangrijk en elders te vinden; de nodige verwijzingen naar voornamelijk eigentijdse publicaties en documenten zijn wel stelselmatig opgegeven.

Ongeacht de hierboven vermelde tekortkomingen, is er heel veel om te prijzen en dankbaar voor te zijn. De inleidingen zijn zeer lezenswaard (lieft in de oorspronkelijke taal: sommige vertalingen zijn wat stroef); na een korte introductie tot de art nouveau en het fin de siècle in Brussel door Werner Adriaenssens, belicht Paul Culot

Van de Velde in samenhang met de boekkunst (denk bijv. aan Max Elskamp, *Van Nu en Straks*). Kathleen De Muer heeft de theoretische geschriften van Van de Velde uit de Brusselse periode (die ons hier dus aanbelangt) aan een analyse onderworpen met als uitgangspunt Van de Veldes uitspraak 'La beauté est une arme'. In deze laatste bijdrage, goed onderbouwd, met de nodige nuancerings en goed geschreven, voert de auteur een onderzoek naar de lijnvoering van de kunstenaar. Pascal de Sadeleer, de auteur van het corpus, geeft een boeiend relaas van de lotgevalen van enkele belangrijke stukken, 'Kleine verhalen over grote ontdekkingen', dat begint bij de veiling in 1966 door de Brusselse antiquaar Paul Van der Perre en het (voorlopige) eindpunt in Bibermuehle, van een schitterende band om Edward Gordon Duff & Sarah T. Prideaux, *Exhibition of Bookbindings. Catalogue* (London: for the Burlington Fine Arts Club, 1891; corpus nr. 6). De twee andere fascinerende vondsten betreffen twee gelegenheidsbanden: een portefeuilleband met het wapen op het voorplat van de État Indépendant du Congo (nr.10) en een met het huwelijkscontract van Léon de Lantsheere (nr.2). Het hele voorwerk is in het Nederlands, Frans, Duits en Engels verschenen, het 'corpus' in het Frans. Misschien was het een goed idee in de inleidende teksten, waar het pas gaf, te verwijzen naar het betreffende catalogusnummer en vooral, naar de betreffende afbeelding. Al de banden, soms in verschillende uitvoeringen, al de tekeningen en ontwerpen, de stempelfdrukken en de tekeningen van stempels zijn gereproduceerd. De iets meer dan dertig stempels – het betreft veelal stempelparen – werden in 1994 door Klaus Weber geïnventariseerd.

ELLY COCKX-INDESTEGE

♥ Cornelis D. Andriess, *Dutch Messengers. A History of Science Publishing, 1930–1980*. Leiden/Boston: Brill, 2008. (Library of the Written Word, 7). xlv, 284 blz. – ISBN 13: 978 90 04 17084 1; ISBN 10: 90 04 17084 7. € 103,00; us\$ 148,00

De centrale vraag waarop in deze studie een antwoord wordt gezocht, is hoe betrekkelijk kleine Nederlandse bedrijven in staat zijn geweest om in enkele tientallen jaren (1930–1980) door gezamenlijke inspanning uit te groeien tot de grootste uitgeverij ter wereld op het gebied van de natuurwetenschappen. Andriesses antwoord is helder. Drie factoren hebben daartoe bijgedragen: (1) een vruchtbare samenwerking tussen ondernemers met een vooruitziende blik en competente wetenschappers, (2) een goede

timing en (3) de combinatie van historische gebeurtenissen en de positie van dit land.

De actoren in het wetenschappelijke veld schetst Andriess in het eerste hoofdstuk, getiteld 'On science publishing', vanuit een historische perspectief. Daarbij krijgt het wetenschappelijke tijdschrift van vandaag zijn context. Is het in de zeventiende eeuw nog zo dat uitgevers aanvankelijk alles kritiekloos publiceren, al snel nestelt zich tussen auteur en uitgever de wetenschappelijk redacteur. Hij doet suggesties ter verbetering die al dan niet worden opgevolgd. Maar auteurs, onder wie bijvoorbeeld Christiaan Huygens, stellen ook vóór publicatie het oordeel van echte experts op prijs. Daarmee komt het *peer review*-systeem zoals we dat nu kennen in zwang. Dit systeem waarborgt in hoge mate de kwaliteit van de gepubliceerde artikelen. Maar – en hier komen we tot de kern van Andriesses these – kwaliteit alleen is niet genoeg om gepubliceerd te worden. Er dient vanuit het perspectief van de uitgever ook een markt voor te zijn. Uitgevers zijn immers in de eerste plaats kooplui. Dat geldt voor de zeventiende-eeuwse Bonaventura Elzevier, de achttiende-eeuwse Marc-Michel Rey en het twintigste-eeuwse Springer-Verlag. Deze commerciële uitgevers moeten de kwaliteit echter wel weten op te sporen en te taxeren. In feite is de meest ideale situatie die waarin wetenschappers zelf uitgevers zijn, aangezien zij bij uitstek geschikt zijn om kwaliteit te herkennen. Omdat deze dubbeltalenten – met én commercieel én wetenschappelijk inzicht in één persoon verenigd – maar zelden voorkomen, is er vrijwel altijd sprake van koppels: twee samenwerkende individuen van wie de een het commerciële en de andere het wetenschappelijke talent bezit.

Andriess noemt er een tiental onder wie de natuurkundige Adriaan Fokker en Wouter Nijhoff, de theoretisch-fysicus Gerald Brown en Wim Wimmers, de astronoom Cornelis de Jager en Anton Reidel. Volgens hem ligt het geheim van het Nederlandse wereldsucces op het gebied van de uitgave van natuurwetenschappelijke tijdschriften in de onmiskenbare kwaliteit van deze 'gouden' duo's. Tegelijkertijd is Andriess zich ervan bewust dat dit maar één verklaring kan zijn, want 'history is by nature contingent'. Dus in hoeverre speelt het toeval hierbij een rol?

De rest van het boek is gewijd aan het aanmerkelijk maken van zijn these aan de hand van een aantal casestudies, gewijd aan deze gouden duo's geplaatst in de historische ontwikkelingen – lees onder andere: de systematische verwijdering van niet-Arische wetenschappers uit Nazi-Duitsland – waardoor ze zijn gestuurd. Andriess presenteert op een beeldende, bijna spannende wijze een aantal verhalen die lezen als een roman, ware het niet dat al deze verhalen non-fictie betreffen. Het zijn de verhalen over de al

eerder genoemde Adriaan Fokker en de Haagse uitgever Wouter Nijhoff, over Ted Klautz (Elsevier) en de wetenschappers Edith Josephy en Fritz Radr, en over Willem Gaede en Piet Bergmans (de 'scheikundige wetenschapper-koopman' respectievelijk de boekverkoper-uitgever bij Elsevier). Ook de geschiedenis van de bij de Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij werkzame Menkes Daniël 'Daan' Frank en de totstandkoming van diens contacten met onder meer de fysicus Léon Rosenfeld die voor hem *Nuclear Physics* redigeerde en van de Zweeds-Amerikaanse geleerde Kai Siegbahn lezen als een spannend jongensboek.

Al deze casussen laten zien dat achter de namen van grote anonieme uitgeverijen als Elsevier en de Noord-Hollandsche individuen schuil gaan die feitelijk zorgen voor het succes van deze firma's. Dat bij uitgeverij – in dit geval van natuurwetenschappelijke werken en tijdschriften – behalve een goede neus voor kwaliteit en de juiste argumenten ook doorzettingsvermogen en een flinke dosis geluk een rol spelen, blijkt evenzeer. Andriesses studie maakt dus inderdaad duidelijk dat toeval – of het nu politieke ontwikkelingen zijn of het feit dat je als individu aanwezig bent op de juiste plek op het juiste moment – eveneens een factor van betekenis is.

Maar het is niet allemaal goud wat er blinkt. Het siert Andriesses dat hij naast de hoogtepunten die uitgeverij meemaken ook hun teleurstellingen beschrijft. Dat zorgt ervoor dat zijn 'succesverhaal' in evenwicht is. Het blijft in de wereld van de uitgeverij immers achteraf altijd gemakkelijker om uit te leggen waarom een titel een bestseller is geworden dan er vooraf een te voorspellen. Zo balanceerde de Noord-Hollandsche van Daan Frank in het begin van de jaren vijftig op het randje van de afgrond. Later herinnert Frank zich: 'For a few days things were really critical, and I had no idea how on earth how I'd make it till the next year [...] For a man alone, what I did was actually impossible, and then to have to mark up typesetting instructions for the formulae with green, red and blue pencils until deep into the night...'. In deze periode bracht Hendrik Brinkman – een van Franks relaties die in 1950 hoogleraar experimentele natuurkunde in Groningen werd en daarvoor onder meer werkzaam was geweest bij Philips – hem in contact met de eerder genoemde Kai Siegbahn. Het was Brinkmans overtuiging dat een omvangrijk specialistisch natuurwetenschappelijk tijdschrift slechts succesvol kon zijn als de redactie niet alleen competent, maar ook internationaal was samengesteld. Achteraf – en op de duur – blijkt de ontmoeting met deze interantonaal georiënteerde Siegbahn van onschatbare waarde. Maar ook het in dienst nemen in 1956 van de fysicus Wim Wimmers als tijdelijk

bureau-redacteur van *Nuclear Physics* legt Frank geen windeieren. Hij zou op den duur spraakmakende titels voor de Noord-Hollandsche weten te verwerven.

Hoe persoonlijke contacten, maar ook persoonlijke humeuren van doorslaggevende betekenis kunnen zijn voor het verloop van de (uitgeverij)geschiedenis wordt zichtbaar in hoofdstuk 7, waarin Andriesses het samengaan van Elsevier met de Noord-Hollandsche beschrijft. Fusiesprekingen lopen aanvankelijk mis, omdat Dolf van den Brink van Elsevier de verkeerde toon aanslaat tegen Frank. 'Clumsy advances' noemt Andriesses het. Uiteindelijk gaan Elsevier en Noord-Hollandsche in 1970 toch samen onder de naam Associated Scientific Publishers (ASP) en blijken anno 1975 maar liefst 213 tijdschriften uit te geven: 102 van Elsevier, 64 van Noord-Hollandsche en 47 van Excerpta Media dat inmiddels door Elsevier was ingelijfd, maar formeel niet tot ASP behoorde. Een uitgeverij die op den duur als Elsevier Science zou uitgroeien tot een van de grootste S(cientific) T(echnical) en M(edical) uitgeverij van de wereld, en – na de overname van Reed in – de grootste zou zijn.

Volgens Andriesses moet het verhaal van de groei van wetenschappelijke kennis op het gebied van de natuur- en medische wetenschappen eindigen aan het eind van de jaren tachtig. De verzadiging (hoofdstuk 8 heet 'Saturation') is dan bereikt in de exploitatie van de twee grote dragende concepten die de twintigste-eeuwse wetenschap hebben voortgestuwd: dat van het quantum en dat van het gen. Je vraagt je daarom af waarom Andriesses er dan toch behoefte aan heeft nog een negende hoofdstuk ('Towards the internet revolution') toe te voegen dat in feite de jaren negentig beschrijft, de decade waarin de 'demonische' Robert Maxwell veelvuldig optreedt en de gevolgen van de opkomst van het internet voor de verspreiding van wetenschappelijke kennis worden gesondeerd. Hoe leesbaar en informatief ook, het hangt er een beetje bij.

Het boek als geheel vormt evenwel een bij tijd en wijlen adembenemende bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse wetenschappelijke uitgeverij in de wereld, waarin Andriesses de gouden koppels op overtuigende wijze en met een vlotte pen aan de lezer presenteert. Dat wat die koppels aanraken niet allemaal in goud verandert, hoeft niet te verbazen. De conclusie zou daarom eigenlijk moeten zijn dat elke uitgeverij op zijn tijd gewoon geluk moet hebben met een of meer acquisities. En als het toeval – doordat twee complementaire geesten elkaar, al dan niet per ongeluk, ontmoeten – daarbij een handje helpt, is dat mooi meegenomen.

BERRY DONGELMANS